

Stilte
IN HET HANDELINGS
VAN DE BEGELEIDING

Michiel **DE RONDE** en Jan **GRONOUWE**

Drs. M.A. de Ronde is leersupervisor aan de Christelijke Hogeschool Ede. E-mail: madronde@che.nl.

Drs. J. Gronouwe is zelfstandig gevestigd adviseur vanuit zijn bedrijf Dos Pisos.

INLEIDING

Het boek *Diepgaande verandering* (1996) van organisatiepsycholoog Robert Quinn bevat een hoofdstuk over het doorbreken van de logica van de taakgerichtheid. Met het bekende beeld van de houthakker die zich vanwege de grote hoeveelheid werk geen tijd gunt zijn bijl te scherp en of zijn zaag te slijpen, waardoor het werk hem steeds zwaarder valt, schetst Quinn de keerzijde van het onvermogen om taakgerichtheid los te laten. Voor diepgaande verandering is een verschuiving van de aandacht nodig: van een gerichtheid op taken naar een oriëntatie op het innerlijk. Quinn geeft het voorbeeld van een manager in crisis. Van een wijs raadsman krijgt hij de opdracht de volgende dag naar de kust te reizen. Hij moet daar voor 9.00 uur zijn, mag met niemand praten en niets te lezen meenemen.

Dit artikel stelt de vraag naar de plaats van de stilte in het handelingsrepertoire van begeleidingskundigen. Onderzoek met een vragenlijst onder 78 coaches, trainers en adviseurs suggereert dat begeleidingskundigen drie rollen in zich verenigen: de wetenschapper die analyseert, de schelm die beweging creëert en de wijze die gericht is op verbinding en verinnerlijking. Met name binnen deze laatste rol blijkt de stilte van belang. De betekenis van de stilte in begeleidingscontexten is verder explored met drie workshops voor in totaal 24 professionals. Gezamenlijke stilte-oefeningen en reflectie daarop brachten ons tot vier categorieën van bewust hanteren van stilte: a) men kan de stilte zoeken in lichamelijke ontspanning en een rustige omgeving, zodat er ruimte ontstaat voor bezinning en reflectie, b) men kan de stilte toelaten in de communicatie, waardoor de ervaring van het contact en de betekenis van de woorden zich intensiveren, c) men kan luisteren naar de stilte, waardoor een nieuwe ervaringsruimte ontstaat met nieuwe betekenissen, en d) men kan de stilte beoefenen als een manier van zijn, waarin men deel heeft aan de stilte die in zichzelf genoeg is. We concluderen dat stilte in de begeleidingskunde nauw verbonden is met zingeving. Tegelijk benoemen we dat hiermee slechts één kant van het fenomeen beschreven is. De stilte die het karakter heeft van weerstand, (ver)zwijgen en verbijsatering, blijft in dit artikel grotendeels onbesproken.

REPERTOIRE GSKUNDIGE

Wel heeft hij van zijn 'coach' vier enveloppen met een brief meegekregen: om 9.00, 12.00, 15.00 en 18.00 uur moet hij er steeds één openen. Op het strand gearriveerd leest deze man de eerste brief. De boodschap luidt, kort en bondig: 'Luister goed.' Eerst is de man verward door dit korte bericht, maar van lieverlede lukt het hem zich te concentreren op het geluid van de branding en de wind; er daalt een rust in hem. Tegen twaalfen opent hij de tweede brief; ook deze bevat slechts een enkele opdracht: 'Probeer terug te kijken.' De man laat, al wandelend over het strand,

zijn leven de revue passeren. Er waren momenten van geluk en momenten van tegenschot. Vooral zijn familie komt hem voor de geest, als belangrijke bron van levensvreugde. Tegen drieën opent hij de derde brief: 'Kijk kritisch naar uw motieven', is nu de boodschap. Dit brengt hem van zijn stuk. Hij moet bekennen dat hij steeds meer geldgedreven is geworden en steeds

minder bereid iets te offeren voor wat een hogere waarde heeft. De man voelt de pijn en schuld van zijn eenzijdige gerichtheid. Als de middag voorbij is, opent hij de vierde brief: 'Schrijf al uw zorgen in het zand.' Dit appel om los te laten blijkt toch nog moeilijk, maar ook zeer heilzaam ... Een omkering in wat echt van belang is maakt zich meester van zijn bewustzijn. Pas laat in de avond keert hij terug van het strand.

Dit verhaal illustreert de thematiek die we in dit artikel willen bespreken: de plaats die stilte kan hebben in het handelingsrepertoire van coaches, trainers en adviseurs.

AANLEIDING De aandacht voor het fenomeen stilte is de laatste jaren sterk toegenomen. We noemen hier het werk van Scharmer en Senge, die met hun Theory U (2007) en het begrip 'presence' (2011) aandacht hebben gevraagd voor de onvruchtbaarheid van loos gepraat ('downloaden'). Een alternatief is volgens deze auteurs luisterend en ontvankelijk stilstaan bij de betekenisvolle ervaring in het heden, en openstaan voor de toekomst die zich daarin aandient. De opkomst van het begrip mindfulness in de praktijk van coaching en therapie en het gebruik van meditatietechnieken in managementtrainingen vatten we eveneens op als een hernieuwde aandacht voor stilte in begeleidingscontexten. De aandacht voor stilte en spiritualiteit in de managementliteratuur zien we als een derde voorbeeld. De verkoopcijfers van de boeken van Grün spreken voor zich: *Bezielend leiding geven* (2002) kent inmiddels een achtste druk en stond lange tijd in de top-100 van Managementboek.nl. De oprichting van centra zoals Zin te Vught plaatsen we in dit kader, evenals bijvoorbeeld de publicaties van Derkse (2003, 2007), met zijn aandacht voor het benedictijnse levensritme en het cultiveren van de stilte. Ook een initiatief als de Dag van Stilte en de aandacht die het thema krijgt in media als *de Volkskrant* (zoals op 24 oktober 2012) bevestigt dat er brede belangstelling voor bestaat. Ten slotte blijkt in de praktijk van training en advisering het gebruik van films en muziek waarin stilte en het onzegbare worden gethematiseerd (zoals *Into great silence* en *As it*

is in heaven en muziek van Arvo Pärt) heel populair. Een belangrijke aanleiding voor dit artikel is gelegen in onze eigen fascinatie voor het onzegbare. Als begeleidingskundigen merken wij dat sommige zaken zich niet laten beschrijven met woorden. Voorbeelden daarvan zijn de stilte die ontstaat als een deelnemer van een trainingsgroep een persoonlijk verhaal vertelt, een manager die in een teambijeenkomst oprecht erkent dat hij een verkeerde beslissing heeft genomen, of een coach die een vraag stelt waarmee de kern van een probleem wordt aangeraakt. Woorden blijken op zulke momenten ontoereikend en er lijkt - om het wat plechtig te formuleren - alleen nog plaats voor 'een sprakeloos schouwen voorbij alle taal' (Derrida, 1997). Het is onze gedachte dat stilte zich niet alleen spontaan voordoet als een soort gouden moment van intensivering - 'de stilte valt in' (Vergeer, 2008) - maar ook bewust gezocht kan worden, als een methodisch verantwoorde handeling om tot verdieping te komen in een begeleidingssituatie.

Naast deze professionele belangstelling dragen we eigen stilte-ervaringen als inspiratiebron bij ons. De eerste auteur ervaart de stilte in de oneindigheid, kracht en tederheid van de natuur en in de onuitgesproken waarheid van het gedicht (Filcheva & De Ronde, 2007; Van Dijk, 2006). De tweede auteur maakte intensief kennis met de stilte en de fysieke uiting ervan in jarenlange scholing in de klassieke Japanse krijgskunsten (Gronouwe, 2009a, 2009b), zijn opleiding aan de School voor Praktische Filosofie en de beoefening van Tibetaanse meditatie.

Als reflecterende professionals, op zoek naar betekenisvolle verbindingen tussen wetenschap, praktijk en persoonlijke zingeving, worden we gedreven door de intentie de stilte een passende plaats te geven in het handelingsrepertoire van de begeleidingskundige en in zijn werk voor organisaties. We willen ons in dat streven verantwoorden voor vakgenoten. Veel professionals in de begeleidingskundige praktijk hebben er behoefte aan om, naast de vele woorden en de cognitieve modellen, ruimte te maken voor het luisteren naar de stem van de stilte. Daarom proberen we woor-

den te geven aan het onzegbare van de stilte en te zoeken naar een handelingsgerichte vertaling daarvan.

VRAAGSTELLING Onze vraag naar de stilte in het handelingsrepertoire van de begeleidingskundige valt uiteen in twee deelvragen: *a* hoe belangrijk vinden begeleidingskundigen het bewust werken met stilte in de uitoefening van hun professie, in vergelijking met andere werkvormen? en *b* welke bijdrage levert het bewust hanteren van stilte binnen de werkzaamheden van deze professionals? In welke functie voorziet de stilte? Welke betekenis heeft stilte voor hen in de begeleiding en hoe duiden zij de waarde ervan?

Het is onze bedoeling een bijdrage te leveren aan de ontwikkeling van stilte als een methodiek, dat wil zeggen, als een doordacht geheel van interventies die tezamen een handelingsrichtlijn of methode vormen om bewust, begrepen en effectief te werken aan een bepaald doel. Tegelijk willen we dat doen zonder de stilte zelf geweld aan te doen, want het gevaar bestaat dat de stilte op ervaringsniveau verdwijnt als men die bewust gaat gebruiken als instrument. Te veel woorden wijden aan het fenomeen stilte kan ertoe leiden dat we haar verjagen (Chatelion Counet, 1998). Misschien kunnen we ons streven het best verwoorden - ook nu weer enigszins plechtig - als de wens een methodische en erkende plaats in te ruimen voor de betekenisvolheid van het geheim van het onzegbare.

METHODE Om deze vragen te beantwoorden hebben we ten eerste een vragenlijst afgenomen bij 78 begeleidingskundigen, om na te gaan welke plaats stilte inneemt binnen hun repertoire aan werkvormen. De respondenten zijn gerekruteerd uit deelnemers aan nascholingsactiviteiten op het terrein van coaching en uit het persoonlijke netwerk van de auteurs. De groep die de vragenlijst invulde bestaat voor 51 procent uit vrouwen en 49 procent uit mannen, allen zijn hoger geschoold (75 procent academisch) en werkzaam als begeleidingskundige (trainer, coach en adviseur); 29 procent doet dit als zzp'er, 15 procent vanuit een winstgedreven onderneming en 53 procent

vanuit een niet-commerciële organisatie. De vragenlijst laat de respondenten zestien werkvormen (zie tabel 1) systematisch scoren op hun verenigbaarheid met verschillende rollen en waarden die meespelen in het werk als begeleidingskundige. Hierdoor kan per respondent het professionele positierepertoire (De Ronde & Geurts, 2012) rond het gebruik van werkvormen in beeld gebracht worden. Ook worden de respondenten bevraagd op de relevantie van de aangevragen werkvormen in de uitoefening van hun professie. De uitkomsten van de vragenlijst stellen ons in staat om antwoord te geven op eerste deelvraag en gedeeltelijk ook op de tweede.

Deze eerste antwoorden zijn verder verkend in een workshop. We nodigden 24 professionals uit de wereld van training, coaching en advisering uit voor een workshop over stilte in het begeleidingskundige werk. Daarin deelden we ervaringen, deden oefeningen en reflecteerden gezamenlijk op de waarde en werkzaamheid van stilte. De verkregen inzichten bieden ons verdiepende antwoorden bij de tweede deelvraag. Aanvullende literatuurstudie gaf deze resultaten nog meer reliëf.

UITKOMSTEN VRAGENLIJSTONDERZOEK In het kader van het promotieonderzoek van De Ronde (2013) is een vragenlijst ontwikkeld waarin het gebruik van verschillende werkvormen wordt geïnventariseerd bij begeleidingskundigen (in hun rol als coach, trainer of adviseur). Daarin wordt onder meer gevraagd naar het belang van de verschillende werkvormen in de uitoefening van de professie. Een van de onderzochte werkvormen daarbinnen is het bewust hanteren van momenten van stilte. Tabel 1 geeft de zestien werkvormen in het onderzoek weer; tevens is aangegeven welk belang de respondenten eraan hechten.

Wij interpreteren deze uitkomst door de gescoorde werkvormen te verdelen in vier categorieën. De eerste categorie (bevorderen van en sturen op zelfreflectie) is voor de respondenten een kwestie van 'zijn of niet zijn'. Deze werkvorm definieert als het ware de professionele activiteit van de respondenten en scoort dus steeds hoog (uitermate belangrijk). De tweede categorie be-

		Man	Vrouw	Totaal	SD
		(N = 38)	(N = 40)	(N = 78)	
1	Bevorderen van zelfreflectie	4,4	4,5	4,4	0,8
2	Inbrengen van humor	3,8	4,0	3,9	0,9
3	Geven van instructie of uitleg	3,7	3,8	3,7	0,9
4	Werken met verbeelding of imaginatie	3,8	3,5	3,6	1,1
5	Oefenen en inslijpen van vaardigheden	3,6	3,4	3,5	1,0
6	Bewust werken met momenten van stilte	3,4	3,4	3,4	1,2
7	Werken met een systematische analyse	3,4	3,4	3,4	1,1
8	Werken met huiswerkopdrachten	3,4	3,4	3,4	1,0
9	Schrijven van rapportages	2,5	3,4	3,0	1,2
10	Werken met rollenspel of spelsimulaties	3,0	2,9	3,0	1,3
11	Werken met creatieve expressie	2,9	2,4	2,6	1,3
12	In drama uitspelen van ervaringen	2,6	2,5	2,5	1,4
13	Werken met fysieke actie en lichaamsbeweging	2,5	2,2	2,3	1,4
14	Organiseren van feestelijke activiteiten	1,6	1,8	1,7	1,3
15	Bewust laten bepalen door toeval of het lot	1,7	1,4	1,5	1,3
16	Inbrengen van wedstrijdelementen	1,6	1,3	1,4	1,1

Tabel 1 Relevantie werkvormen voor de begeleidingskundige (0 = niet relevant; 5 = uitermate relevant).

staat uit werkvormen en vaardigheden die iedere begeleider in huis moet hebben om te kunnen werken. Het bewust hanteren van momenten van stilte hoort daar bij, samen met bijvoorbeeld het inbrengen van humor, het maken van systematische analyses en het werken met huiswerkopdrachten. Deze werkvormen lijken voorwaardelijk te zijn om goed te kunnen functioneren als begeleidingskundige, want ze scoren alle als relatief belangrijk en er is weinig variatie tussen de respondenten. Bij de derde categorie werkvormen lijkt het meer te gaan om een persoonlijk specialisme of individubepaalde werkwijze, dan om een algemeen vereiste vaardigheid, zoals spelsimulaties, creatieve expressie, werken met drama, het schrijven van rapportages en werken met lichaamsbeweging. Behalve dat ze gemiddeld lager scoren op relevantie, laten ze een hogere standaardafwijking zien, wat betekent dat de verschillen tussen de respondenten groot zijn. Ten slotte is er

een groep werkvormen die merendeels als niet-relevant voor de begeleidingskundige worden gezien, zoals feestelijke activiteiten, werken met het lot en het inbrengen van wedstrijdelementen.

Op grond van deze uitkomsten concluderen wij naar aanleiding van onze eerste deelvraag dat het bewust werken met stilte door de respondenten wordt gezien als belangrijk en behorend tot het basisrepertoire van de begeleidingskundige.

Onze tweede richtvraag luidt welke functie het werken met stilte heeft voor de adviseur. In dezelfde vragenlijst is aan de respondenten gevraagd hoe verenigbaar bewust werken met stilte is met verschillende rollen en waardeoriëntaties binnen het advieswerk.

Op grond van de uitkomsten concluderen we dat de functie van het bewust werken met stilte voor adviseurs vooral te maken heeft met hun rol als wijze man

	Man	Vrouw	Totaal
	(N = 38)	(N = 40)	(N = 78)
In hoeverre is het bewust werken met stilte voor u verenigbaar met:			
• de wijze man of vrouw in u	4,1	4,5	4,3
• de therapeut in u	4,0	4,4	4,2
• u zoals u bent	3,5	3,8	3,6
• de wetenschapper in u	2,4	2,8	2,6
• de zakenman of -vrouw in u	2,5	2,5	2,5
• de schelm of nar in u?	1,9	2,4	2,1
In hoeverre is het bewust werken met stilte voor u verenigbaar met:			
• uw op zingeving gerichte ik	4,3	4,3	4,3
• uw mensgerichte ik	3,8	4,1	3,9
• uw op creativiteit gerichte ik	3,3	3,9	3,6
• uw doelgerichte ik	3,2	3,4	3,3
• uw op plezier gerichte ik	3,2	3,3	3,2
• uw op structuur gerichte ik?	2,8	3,1	2,9

Tabel 2 Verenigbaarheid van stilte als werkvorm met verschillende rollen en waardeoriëntaties (0 = niet-verenigbaar; 5 = volledig verenigbaar).

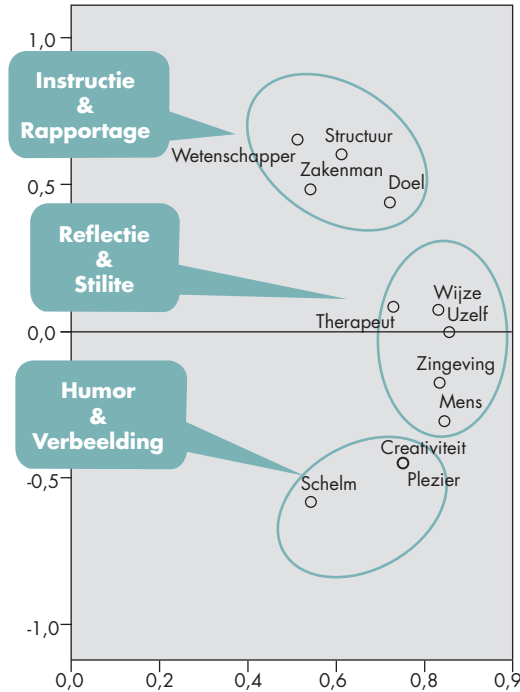
of vrouw en hun rol als therapeut. Wat betreft waardeoriëntatie is stilte het sterkst verbonden met de gerichtheid op zingeving en mensgerichtheid.

Door een factoranalyse uit te voeren over alle uitgevraagde werkvormen en de genoemde rollen en waardeoriëntaties van de respondenten, wordt een interessant profiel zichtbaar (zie figuur 1). Begeleidingskundigen bewegen zich bij het hanteren van hun methodisch instrumentarium tussen drie posities - wetenschapper, wijze en schelm (De Ronde & Geurts 2012) - die elk favoriete werkvormen hebben. Werken met een systematische analyse en instructies geven wordt vooral geassocieerd met de rol van wetenschapper en de waarde van structuur. De werkvormen humor en verbeelding worden verbonden met de positie van schelm en de waarden creativiteit en plezier. De werkvormen reflectie en stilte ten slotte, zijn het sterkst gerelateerd aan de rol van wijze, met mensgerichtheid en een oriëntatie op zingeving.

In de dynamiek van het professioneel handelen met

zijn diverse rollen en waardeoriëntaties heeft het hanteren van de stilte een eigen plaats. De professional, zo is onze interpretatie, analyseert vanuit zijn wetenschappelijke en zakelijke rol wat er aan de hand is en wat moet gebeuren. Vanuit zijn rol als schelm is hij gericht op het ontregelen en losmaken, zodat er beweging ontstaat. Daartussen ligt de rol van de wijze die bijdraagt aan het verbinden en internaliseren door middel van reflectie en stilte. Hiermee hebben we een eerste (voorlopig) antwoord op onze vraag naar de functie van de stilte in het repertoire van begeleidingskundigen: het bewust hanteren van de stilte levert een bijdrage aan het verinnerlijken en aan persoonlijke betekenisgeving. De stilte helpt om zich wat aan de orde is in begeleidingsprocessen eigen te maken. We zullen het kwalitatieve materiaal gebruiken om deze gedachte verder invulling te geven en om te onderzoeken hoe dit bewust hanteren van stilte concreet gestalte krijgt in het werk van de begeleidingskundige.

Figuur 1 Grafische weergave factoranalyse met de hoogst scorende werkvormen bij drie clusters van ik-posities.

UITKOMSTEN WORKSHOPS Voor de toetsing en verdere exploratie van onze voorlopige conclusie belegden we drie workshops, met gemiddeld elk acht deelnemers (allen professionals uit de wereld van coaching, training en advies). De bijeenkomsten vonden plaats in de oude Kruittoren te Nijmegen en duurden vier uur. De inhoud bestond uit een korte toelichting op het project en vervolgens een mix van uitwisseling, oefeningen en reflectie rond de vraag welke rol stilte vervult in het handelingsrepertoire van de deelnemers. Van de opmerkingen maakten we notities, naar aanleiding waarvan we literatuur bestudeerden. Dit bracht ons tot een ordening en concretisering van de manieren waarop stilte bewust gehanteerd wordt in de praktijk van professionele begeleiding. In het gesprek over stilte blijkt zich een breed ervaringsgebied te ontvouwen, variërend van zeer intensie-

ve persoonlijke ervaringen die betekenisgevend zijn voor het hele leven van een persoon, tot kleine functionele handigheidjes die ingezet kunnen worden in de omgang met de klant. Om deze diversiteit te ordenen en op waarde te schatten, introduceren we vier categorieën van stilte die een plaats kunnen krijgen in het handelingsrepertoire van de begeleidingskundige:

- stilte als een kenmerk van de situatie;
- stilte als interpunctie in de interactie;
- stilte als creatieve ruimte in de ontmoeting;
- stilte als manier van zijn, als levenswijze.

Situatie

Stilte kan begrepen worden als een eigenschap of een geheel van kenmerken van een situatie. Stilte is niet niets of slechts het ontbreken van geluid (Vergeer, 2008); zij is eerder een ervaring van meerdere zintuigen tegelijk. Stilte is een sfeer. Onze trainingslocatie is daar een illustratie van; stilte is in deze oude Kruittoren anders dan in een zaaltje van een conferentiecentrum.

De verhalen die de deelnemers aan de hand van de oefeningen vertellen over hun ervaring met stilte, refereren aan situationele kenmerken. Stilte is verbonden met een bijzondere plaats of omgeving (zoals water, geboortedorp, kathedrale kerk, bergen of een stilteplek in huis. In alle verhalen gaat het daarbij om de verbinding van de stilte van de omgeving met de stilte in onszelf. Situationele stilte faciliteert blijkbaar innerlijke stilte: er is een wisselwerking tussen ‘binnen’ en ‘buiten’. De stilte in de buitenwereld lijkt tot een andere ervaring van de binnenwereld te leiden, en andersom blijkt stilstaan bij de binnenwereld bij te dragen aan een andere perceptie van ‘buiten’. Een breed gedeelde ervaring bij de deelnemers is dat mensen, door plaatsen en momenten van stilte op te zoeken, meer georiënteerd raken op hun binnenwereld. Niet signalen uit omgeving of verwachten van anderen, maar het eigen innerlijk komt dan tot spreken, bijvoorbeeld als men zich in de stilte bewust wordt van de eigen vermoeidheid of een veelheid aan gedachten. Door de stilte wordt onrust in lijf en hoofd ervaren;

de ‘demonen’ krijgen vrij spel (Derkse, 2007). Pas na ‘volharding’ in de stilte komt ook het innerlijk tot rust. Ervaringen op deze stilteplaatsen worden van grote waarde geacht en omschreven als intiem, sereen en broos. De deelnemers vertellen deze inzichten naar de praktijk in de keuze en vormgeving van hun trainingsruimte. Zo worden teamvormingssessies in een lege fabriekshal gehouden, wordt betekenisvolle feedback al wandelend in de natuur gegeven en zijn er eigen stilteplekken voor momenten van persoonlijke reflectie. Ook de functie van muziek in de coach- en trainingsruimte wordt genoemd. De interactie tussen de innerlijke ervaring van de stilte en de situationele context blijkt voor iedereen niet alleen navoelbaar, maar ook een zaak van methodische keuze; als men wil stilstaan bij ervaringen, wordt een omgeving gezocht met een geschikte sfeer.

Onze eerste conclusie is dat begeleidingskundigen als interventie bewust omgevingen zoeken of creëren waar de sfeer van de stilte aanwezig is, waardoor deelnemers fysiek tot ontspanning komen en de rust hebben om vragen of thema’s toe te laten en te doorleven. De stilte van de omgeving is daarmee een middel om mensen te helpen dichter bij zichzelf te komen.

Interactie

De situationele stilte die uitnodigt tot ontspanning, loslaten en naar binnen keren, vraagt als het ware om een vervolg in de interactie. Wij benoemen dat als het toelaten van stilte in de onderlinge communicatie. Stilte heeft in de menselijke communicatie een functie die vergelijkbaar is met de interpunctie in een geschreven tekst: ‘Stilte kan betekenis creëren’, zij reguleert de betekenis van de woorden (Ten Bos, 2011). Geschreven woorden worden herkenbaar doordat ze omgeven zijn met het wit van de spaties, en een witregel in een gedicht zegt soms meer dan de woorden: ‘Er volgt een stilte, vastgelegd in de witregel’ (Heynders, 2006). Op soortelijke wijze bepaalt de stilte wat aandacht krijgt en wat opgaat in de rest van de woorden. De stilte halverwege een gesproken zin, heeft een andere functie dan aan het einde van een zin. Enigs-

zins poëtisch zou men kunnen zeggen dat de betekenis van de woorden ligt in de stilte waarin zij worden gesproken. Of, zoals Nijhoff het zegt: ‘Een gedicht bestaat niet alleen uit woorden, het bestaat uit woorden en hun stilte. Misschien zelfs, durf ik te zeggen, uit zo weinig mogelijk woorden en zoveel mogelijk stilte. Een kwestie van spanning dus’ (geciteerd in Van Dijk, 2006, p. 236).

Hoewel begeleidingskundigen doorgaans geen dichters zijn, illustreren deze woorden wel de ervaringen van de deelnemers aan onze stilteworkshops. Doordat de stilte actief wordt toegelaten in de interactie, krijgen de woorden een diepere betekenis en intensiveert de relatie zich. Dit toelaten gaat gepaard met een ontvankelijkheid voor de betekenis van de woorden en de diepte van de ervaring die daarin wordt uitgedrukt. De deelnemers ervaren hoe het gesprek zich intensiveert als het tempo vertraagt, en andersom hoe het tempo vertraagt als het gesprek intenser wordt. Dit gebeurt bijvoorbeeld door het verhaal van de ander in een enkel woord, omgeven met stilte, kernachtig terug te geven. Deze concentratie nodigt uit om ijdel gepraat achterwege te laten en slechts dat te zeggen wat er werkelijk toe doet. De communicatie wordt er in zekere zin eerlijker, in ieder geval diepgaander en persoonlijker door.

De deelnemers refereren aan gesprekken waarbij een moeilijk thema op diepgaande en intieme wijze besproken kan worden. Achteraf draagt een dergelijke ontmoeting bij aan een voldaan gevoel, doordat praten om het praten achterwege blijft en er werkelijk geluisterd wordt. De stilte mag aanwezig zijn, gevuld met datgene waar het werkelijk om gaat.

Van de begeleidingskundige wordt innerlijke rust en communicatieve bedachtzaamheid gevraagd, zodanig dat de stilte die hij toelaat, waarderend, vertrouwenwekkend en uitnodigend is; anders krijgt de stilte het karakter van een zwijgen dat onbehaagelijk maakt. Dit vraagt van de begeleidingskundige een houding van continue reflectie op de eigen identiteit en het kunnen afzien van oordelen. Grün (1999) laat woestijnvader Josef spreken: ‘Als je rust wilt vinden, hier

en daar, zeg dan bij elke handeling: ik - wie ben ik? En oordeel niemand!' Innerlijke rust is een voorwaarde om de betekenisvolheid van de woorden te peilen en als het ware te laten resoneren, zodat ze verdiept worden verstaan door de begeleidingskundige. Daarmee kan stilte ook confronterend zijn; het creëert een spanning die een beroep doet op zijn senioriteit als mens en als professional.

Onze tweede conclusie is dat begeleidingskundigen stilte kunnen hanteren door die bewust toe te laten in de interactie, zodat het besprokene wint aan lading en betekenis. Dit vraagt om innerlijke rust bij de begeleidingskundige, gekenmerkt door een combinatie van ontspanning en concentratie. De stilte draagt bij aan verinnerlijking van wat gezegd en gedeeld wordt.

Creatie

Gaat het bij de voorgaande categorie om een verdiepte verbinding met de betekenis van de woorden, bij de derde categorie gaat het om een intensivering van de ontmoeting die 'voorbij de woorden' is. Begeleidingskundigen die deze stilte opnemen in hun handelingsrepertoire, beschouwen stilte als iets waarnaar men kan luisteren en waarin zich inzichten kunnen aandienen. Ruimte geven aan en verbinding zoeken met deze stilte in het contact met jezelf en de ander, wordt door deelnemers aan de training omschreven als 'voorbij de oprispingen komen': daar waar de behoefte tot oordelen over jezelf en de ander overgaat in louter waarnemen van en openstaan voor wat er is. Het is als een 'directe waarneming van de werkelijkheid' (Bruijn, 1975).

Dit brengt mensen tot de ervaring van dichterbij zichzelf en ook dichterbij de ander te zijn. Door het loslaten van het oordelen en streven, door innerlijk stil te worden, ontstaat gemeenschappelijke ontvanke-lijkheid en wederkerige energetische afstemming. Dit luisteren naar de stilte schept de ruimte voor een gedeelde wereld, voor een betrokkenheid op elkaar die voorbij de woorden is, waarin 'ik voel dat jij voelt wat ik voel' (Stern, 2005). Vanuit deze afstemming in de communicatie en de gedeelde inspiratie, wordt dat

wat zich aandient bij de een als vanzelfsprekend (zonder storende woorden) opgepakt door de ander. Buber (2007) noemt dit waarachtig contact tussen mensen onderling, dat pas verwerkelijk wordt door een actieve toewending tot de wereld en de ander: 'De dialoog die aldus ontstaat overstijgt elke ideologie, elk wijsgerig systeem en zelfs ook elke taal, want hij komt voort uit de ervaring die de mens onmiddellijk brengt tot de ander.' Door de mogelijkheid werkelijk te zijn, ontstaan nieuwe verbindingen en creatieve combinaties. De stilte is scheppingsruimte van nieuwe inzichten. Deze vertolking van Buber komt verrassend overeen met de gedachten die Scharmer (2007) ontwikkelde binnen de managementliteratuur. Hij onderscheidt vier niveaus van converseren:

- 'downloading', spreken vanuit wat de ander wil horen (autistisch systeem);
- 'debate', spreken vanuit wat je zelf denkt (adaptief systeem);
- 'dialogue', spreken vanuit het besef onderdeel van het geheel te zijn (zelfreflectief systeem);
- 'presencing', spreken vanuit collectieve ervaring of vanuit wat zich aandient (generatief systeem).

Bij het niveau 'presencing' spreekt Scharmer over 'stillness', 'collective creativity' en 'flow'.

De stilte blijkt dus een ervaringsruimte te zijn, waarbinnen men afgestemd kan raken op 'datgene wat zich aandient'. Wie deze stilte kent, kan ontvangen wat zich op het moment in het hier en nu voordoet; zo komt uit de training naar voren. Innerlijke stilte biedt ruimte om de dingen te laten zijn zoals ze zijn, zonder die goed of af te keuren. Het gaat in de praktijk om het ontvangen en aanvaarden van de (woorden van de) ander, van dat wat er in jezelf omgaat en van wat nodig is in het moment zelf, zonder oordeel of belang. Dit in tegenstelling tot een situatie van drukte en innerlijke onrust en oplossingsgerichtheid; dat laatste leidt tot zenden in plaats van luisteren en tot analyseren en oordelen, en daardoor tot inkapseling van emotie.

Veel van de uitgewisselde ervaringen tijdens de trainingssessies kunnen binnen dit kader begrepen wor-

den. In de praktijk van het advieswerk blijken ervaringen van stilte, waarin men in staat is de gerichtheid op doelen en belangen los te laten, tot grote veranderingen in de communicatie te leiden. Op heel concreet niveau worden er voorbeelden gegeven van acquisitie- en intakegesprekken waarin het loslaten van doelen en oplossingen, en het aannemen van een houding van ontvankelijkheid, leidt tot een vorm van nabijheid bij jezelf en de ander. In gesprekken tussen adviseur en opdrachtgever of klant verdwijnt de gerichtheid op beïnvloeden, overtuigen of overhalen, en ontstaat een ervaring van gezamenlijkheid en gemeenschappelijkheid. Als het streven naar en de gerichtheid op doelen verstilt, kan er een vorm van belangeloos gezamenlijk zoeken ontstaan, een zoeken 'naar contact, naar wederkerigheid, naar een wezenlijke ontmoeting met de ander' (Hovelynck, 2006), waardoor er ruimte komt voor creatief en enthousiast ontwikkelen met elkaar.

Een deelnemer aan de training spreekt op basis van zijn ervaring van een hoog niveau van groepsontwikkeling, als de groep bereid en in staat is de collectieve ervaring in de stilte toe te laten en met elkaar te reageren vanuit wat zich aandient. Dit vraagt een gezamenlijk toelaten van de angst voor het onbestemde en een gemeenschappelijk vertrouwen dat wat zich ontwikkelt goed is, ook al is het nog onbekend en oningevuld. De gebruikte woorden hebben te maken met overgave, loslaten, receptiviteit, spontaniteit en ontvankelijkheid. Er is ruimte voor nieuwe dingen, waar men deel aan heeft; men ervaart scheppingskracht en creativiteit. Vanuit de ervaring van het grotere geheel 'ontstaat het', dit wordt als het ware gezamenlijk gegeneerd.

Deze overwegingen brengen ons bij de derde conclusie over de verbindende functie van stilte in het handelingsrepertoire van de begeleidingskundige. Stilte die men kan aanvaarden als een woordeloze afstemming op zichzelf en de ander, als iets waarnaar men kan luisteren, leidt tot een intensivering van het onderling begrip. Men krijgt deel aan de ervaring van een gemeenschappelijke verstaanshorizon, een tussen-

ruimte waarin 'het gebeurt', een collectieve ervaring van samen creëren. Het is een stilte die niet gestuurd kan worden, maar waarvoor wel randvoorwaarden gecreëerd kunnen worden. Dit vraagt van betrokkenen, en dus ook van de begeleidingskundige, loslaten van strevingen, belangen en doelen, zodat er ruimte ontstaat voor wat er is.

Inspiratie

Op basis van de uitgewisselde ervaringen in de workshops benoemen we als vierde categorie: het beoefenen van de stilte. Als de ruimte van de stilte ervaren wordt als een verbondenheid met het universum, als de ervaring van de dragende grond van het bestaan of de eenheid van het zijn, dan spreken we over stilte als inspiratie. Deze stilte wordt ervaren als een moment van overgave, zijnsaanvaarding of verlichting. In alle grote religieuze en mystieke tradities heeft de stilte de waarde en betekenis van bron van eeuwige kennis. Illustratief is een uitspraak die toegeschreven wordt aan Lao Tse: 'De grootste openbaring is de stilte.' Stilte is de taal waarin het onbenoembare present is en zich laat kennen (zonder die ooit te kunnen bezitten). Augustinus (1985) spreekt over het in stilzwijgen gesproken woord, dat eeuwig gezegd wordt. Deze formulering illustreert dat de stilte, als innerlijke ervaring van de eeuwigheid, gevuld is met paradoxen.

Mensen ervaren stilte bijvoorbeeld in geluiden, zoals het kabbelen van water of vogelzang. In de stilte is het intiem en geborgen, en tegelijk wordt stilte ervaren als een eindeloze (innerlijke) ruimte. Stilte is klein en groot tegelijkertijd. Zij is gevuld met een gevoel van behaaglijkheid, vertrouwen, sereniteit, maar dit kan ook gepaard gaan met angst, zoals verwoord door Pascal: 'De stilte van de oneindige ruimtes boezemt mij angst in' (Ten Bos, 2011). Stilte wordt ervaren als een staat van ontspanning en paraatheid tegelijkertijd. Het is zijn en beschikbaar zijn. Het is een staat van wakker zijn in rust, van zowel sereniteit als alertheid. In de stilte voel ik mij opgenomen in de natuur; geborgen in God; verbonden met het geheel van het zijnde. Het 'ik' voelt zich klein en nietig en tegelijkertijd om-

vattend en één met het al. In de stilte verdwijnt de dualiteit van lichaam en geest, en van ik en de ander.

Ten slotte blijkt met de ervaring van stilte ook het besef van tijd te veranderen. Tijd lijkt irrelevant dan wel afwezig te zijn. Waar stilte heerst, lijkt de tijd stil te staan of zelfs niet te bestaan (Ten Bos, 2011). Deze stilte-ervaring is een ondeelbaar moment en een eeuwigheid tegelijkertijd. Diverse deelnemers van onze workshops blijken deze vorm van stilte te kennen als een staat van zijn, harmonie en zaligheid. Stilte, begrepen als categorie van inspiratie, blijkt nauwelijks te verwoorden, maar tegelijk wel gekoppeld te zijn aan concrete praktijken van inkeer en meditatie. De stilte als inspiratie blijkt een levenswijze of levenskunst te zijn, waarin men zich kan oefenen door toewijding, discipline en concentratie. De deelnemers ervaren dit als zeer persoonlijk, waardevol en heilig. We raken hier aan religie en zingeving, waarbij het woordgebruik mede afhankelijk blijkt van de metaforen uit de eigen (religieuze) tradities.

Voor de deelnemers is het beoefenen van deze stilte en de ervaringen die zich daarin voordoen, zeker verbonden met hun werk als begeleidingskundige. Het vormt het ritme van hun dag; de stiltemomenten hebben het karakter van voedingsbron, rustpunt en diepste motivatie. 'In de stilte vind je het doel van je leven, de richting die je uit moet kijken' (Van den Heuvel, 2010). Het is datgene van waaruit men vertrekt en waar men weer naar terugkeert. Het is 'begin van leven, voedende bron, oorsprong. Al wat persoonlijk is in een mensenleven, is aan de stilte ontsprongen' (Van den Heuvel, 2010). Voor ons als trainers was het bijzonder en 'stilmakend' om te ervaren dat een dialoog tussen religieuze tradities zo diepgaand en intensief gevoerd kan worden. De ervaring van de stilte blijkt een ingang en een taal te zijn waarin verschillen kunnen worden aanvaard en overbrugd. Opvallend voor ons was het zoekende taalgebruik en de persoonlijke verwoording van de ervaringen; opvallend was ook de ruimte van de stilte en de eerbied waarin de ervaringen werden ontvangen door de anderen.

De ordening en doordenking van deze ervaringen

brengt ons bij onze vierde conclusie rond de plaats van de stilte in het handelingsrepertoire van de begeleidingskundige: er is een stilte die het relationele overstijgt en verbonden is met de ervaring van de verbondenheid met God, de grond van het bestaan of het deelhebben aan het 'zijn'. Deze stilte als inspiratie is een levenskunst die actieve (be)oefening vraagt: 'De echte stilte is geen bloei van één dag, die geplukt wordt bij het begin. Ze is een vrucht die rijpt door lange en kostelijke inspanningen' (citaat in Gaens & De Grauwe, 2006). Uitwisseling van ervaringen met deze stilte leidt tot een ontmoeting rond intieme persoonlijke motivaties en zingeving.

In reflectie op het mogelijke gebruik van stiltetrainingen in het begeleidingswerk, om elkaar op een dieper niveau te ontmoeten, stellen de deelnemers dat dit wel het gevaar van een te instrumentele benadering in zich bergt. Iets wat heilig is, mag immers niet als een trucje worden gebruikt. Vertrouwdheid met de diepte van de ervaring van de spirituele stilte kan de begeleidingskundige wel gevoelig maken voor momenten waarop deze zich voordoet. Daarnaast voedt het zijn senioriteit die nodig is om oordeelsloos ontvankelijk te kunnen zijn voor wat zich voordoet in het hier en nu.

CONCLUSIES De explorerende verkenningen met behulp van de vragenlijst en de reflecties door middel van de stiltetrainingen brengen ons tot de volgende antwoorden op de vragen die we eerder in dit artikel hebben geformuleerd. In de eerste plaats concluderen we dat de vaardigheid van het bewust hanteren van stilte behoort tot het basisrepertoire van de begeleidingskundige.

Wat betreft de functie die de stilte vervult in het handelen van de begeleidingskundige concluderen wij dat deze vooral verbonden is met zijn rol als 'wijze man of vrouw'.

Stilte als werkvorm heeft vooral een functie op het terrein van zingeving en het zich eigen maken van dingen. De begeleidingskundige 'gebruikt' de stilte om datgene wat aan de orde is te laten verinnerlijken en zijn diepere betekenis te laten krijgen.

Nadere verkenning van de vraag hoe de begeleider dit doet, leert ons dat stilte zich in verschillende intensiteiten kan voordoen. In de eerste plaats kan stilte gezocht worden in een stiltescheppende omgeving, waardoor ook het innerlijk tot rust komt en er ruimte ontstaat voor bezinning en reflectie. Concreet zetten begeleidingskundigen deze stilte in door bijvoorbeeld een groepsbegeleiding in een klooster te laten plaatsvinden. In de tweede plaats kan stilte toegelaten worden in de interactie, waardoor de communicatie meer diepgang en intensiteit krijgt en woorden aan waarde winnen. Actief en bewust stil zijn in coachingsgesprekken is daarvan een illustratie.

In de derde plaats kan de stilte ook het karakter krijgen van iets waarvoor men ontvankelijk is en waarnaar men luistert. Door het loslaten van doelen en belangen fungeert de stilte als een ervaringsruimte, waarbinnen in intuïtieve verbondenheid nieuwe inzichten worden opgedaan en gedeeld. Deze stilte is minder actief oproepbaar. Een begeleidingskundige kan voorwaarden creëren waarin deze zich kan voordoen, door eigen strevingen, doelen en belangen los te laten. In de vierde plaats ten slotte kan stilte beoefend worden als meditatieve praktijk, waarin men verbondenheid met het 'zijn' kan ervaren. Hier raakt stilte het terrein van spiritualiteit en zingeving. Deze stilte voedt de senioriteit en daarmee de professionaliteit van de begeleidingskundige.

DISCUSSIE In het onderzoek met de enquête hebben wij gevraagd naar het bewust hanteren van stilte als werkvorm in het handelingsrepertoire van begeleidingskundigen. De verkenningen die we op grond

daarvan hebben ondernomen in de praktijk en de literatuur, deden ons inzien dat het thema stilte tekort gedaan wordt als dit op een instrumentele manier wordt benaderd. De genoemde categorieën van de stilte kunnen opgevat worden als een glijdende schaal van instrumenteel naar existentieel. In instrumentele zin is het hanteren van stilte een kwestie van vaardigheid en handelen, in het existentiële veld van gezindheid en zijn.

In onze bezinning op het thema ontdekten we dat er van lieverlee een omkering plaatsvond: we begonnen onze zoektocht met de vraag naar stilte in het repertoire van de professional. Die vraag suggereert dat wij als het ware kunnen beschikken over de stilte. Geleidelijk bleek de stilte ons echter in haar greep te krijgen: de vraag naar de manier waarop wij omgaan met de stilte veranderde subtiel in de vraag naar wat stilte met ons deed. Het ging steeds minder om de plek van stilte in het repertoire van ons handelen en steeds meer om de vraag naar onze manier van zijn in de ruimte van de stilte. De stilte, zo beseften we meer en meer, is niet iets wat wij hanteren of bevatten, maar veeleer iets dat ons omvat en doordringt. Dit heeft ons uiteindelijk doen kiezen voor de woorden 'zoeken naar', 'toelaten van', 'luisteren naar' en 'beoefenen van' stilte.

Onze verkenningen van het onderwerp deden ons tevens inzien dat stilte ook een andere kant heeft, die in dit artikel eigenlijk niet aan de orde is geweest. Behalve stilte die verbindt, is er ook stilte die verwijdert: die van het (ver)zwijgen en ontkennen (Stone e.a., 2012). Naast stilte als vorm van rust en overgave, is er ook de stilte van sprakeloze verbijstering en woordeeloos verzet. Deze aspecten hebben we slechts even

In het handelingsrepertoire van de begeleidingskundige kan het bewust hanteren van stilte de volgende vormen aannemen.	
Stilte zoeken	door een omgeving te kiezen en te creëren die rust brengt en het contact met jezelf bevordert
Stilte toelaten	door de communicatie te vertragen en ruimte te scheppen voor de betekenisvolheid van de gesproken woorden
Luisteren naar stilte	door strevingen en doelen los te laten en zich open te stellen voor wat zich aandient in het moment
Stilte beoefenen	door met meditatie als ankerpunt in de dag verbondenheid met de dragende grond van het bestaan te ervaren

Tabel 3 Samenvattende interpretatie en ordening van de resultaten.

aangeraakt in de paradoxen die zich voordoen bij stilte op existentieel niveau. Ook deze vormen van stilte bieden een uiterst relevant veld van onderzoek ten behoeve van het handelen van de adviseur (Moor, 2012). We begonnen dit artikel met het voorbeeld van de manager die op het strand de boodschap ‘Luister goed’ kreeg en via een weg van verinnerlijking uiteindelijk zijn zorgen in het zand schreef. De plaats die stilte kan

innemen in het handelingsrepertoire van de begeleidingskunde is nauw verwant aan de boodschap van dit verhaal: de logica van de taakgerichtheid en controle doorbreken, om in verbinding te komen met het wezenlijke dat wij niet kunnen bevatten, maar dat ons omvat. Dat lukt alleen via de weg van loslaten, overgave en zijn.

LITERATUUR

- Augustinus, A. (1985). *Belijdenissen. In de vertaling van Gerard Wijdeveld*. Utrecht: De Fontein.
- Bos, R. ten (2011). *Stilte, geste, stem. Een filosofisch drieliuk*. Amsterdam: Boom.
- Bruijn, E. (1975). *De weg van Zazen. Inleiding tot zenmeditatie*. Deventer: Ankh-Hermes.
- Buber, M. (1998). *Ik en jij*. Utrecht: Bijleveld.
- Chatelion Counet, P. (1998). *Over God zwijgen. Postmodern bijbellezen*. Zoetermeer: Meinema.
- Derkse, W. (2003). *Een levensregel voor beginners*. Tiel: Lannoo.
- Derkse, W. (2007). *Gezegend leven*. Tiel: Lannoo.
- Derrida, J. (1997). *Hoe niet te spreken*. Kampen: Kok Agora.
- Dijk, Y. van (2006). *Leegte, leegte die ademt*. Nijmegen: Vantilt.
- Filcheva, R.F. & Ronde, de M.A. (2008). Der Schreier Erleuchtung ist Stumm. Over stilte in het gesprek. *Supervisie en Coaching*, 25 (3), 59-65.
- Gaens, T. & De Grauwe, J. (2006). *De kracht van de stilte. Geest en geschiedenis van de kartuizerorde*. Leuven: Peeters.
- Gronouwe, J. (2009a). De meetbaarheid van ‘hara’: een kwestie van ervaring. *Taiko*, 27, 14-15.
- Gronouwe, J. (2009b). Ontwikkeling van de karateka en theorie U. *Taiko*, 27, 18-20.
- Grün, A. (1999). *Innerlijke rust*. Tiel: Lannoo.
- Grün, A. (2002). *Bezielend leidinggeven*. Kampen: Ten Have.
- Heuvel, R. van den (2010). Diep in de stilte. *De Kovel. Monastiek Tijdschrift*, 12, 22-29.
- Heynders, O. (2006). *Correspondenties. Gedichten lezen met gedichten*. Amsterdam: University Press.
- Hovelynck, J., De Weerd, S & Dewulf, A. (red.) (2006). *Relationeel organiseren, samen leren en werken in en tussen organisaties*. Tiel: Lannoo.
- Maas, F. (2010). Stem en stilte. Waarheid en openbaring bij Schillebeeckx. *Tijdschrift voor Theologie*, 50, 51-72.
- Moor, M. (2012). *Tussen de regels*. Utrecht: IJzer.
- Nijhoff, M. (1995). *Verzamelde gedichten*. Amsterdam: Prometheus/Bert Bakker.
- Quinn, R. (1996). *Diepgaande verandering*. Schoonhoven: Academic Service.
- Ronde, M.A. de (2013). Het gebruik van spelmethodieken door trainers, coaches en adviseurs. Den Haag: NWO-aanvraag.
- Ronde, M.A. de & Geurts, J.L.A. (2011). De spelende professional. *M&O*, 65, 49-62.
- Ronde, M.A. de & Geurts, J.L.A. (2012). De begeleidingskundige als wetenschapper, wijze en schelm. *Tijdschrift voor Begeleidingskunde*, 1, 2-15.
- Scharmer, C.O. (2007). *Theory U*. Cambridge: Society for Organizational Learning.
- Senge, P., Jaworksi, J., Scharmer, C.O. (2011). *Presence* (2e dr.). Schoonhoven: Academic Service.
- Spronk, K. (2010). De stilte van God. *Schrift* 248, 42, 41.
- Steiner, G. (1998). *Language and silence*. New Haven/Londen: Yale University Press.
- Stern, D. (2004). *The present moment*. Norton: New York.
- Stone, C.B., Coman, A. Brown, A.D., Koppel, J. & Hirst W. (2012). Toward a science of silence: the consequences of leaving a memory unsaid. *Perspectives on Psychological Sciences*, 7, 39-53.
- Vergeer, C. (2008). *De kunst van de stilte*. Tiel: Lannoo.